

דתישכונ

פרשת בהר, תשע"ט, מספר 1318

צדק חברתי ביהדות

ד"ר משה הלינגר

אמר רב יהודה אמר שמואל: כל הנהנה מן העולם הזה בלא ברכה – כאילו נהנה מקדשי שמים, שנאמר: "לה' הארץ ומלואה". רבי לוי רמי (הקשה): כתיב לה' הארץ ומלואה (תה' כד:א), וכתוב: "השמים שמים לה' והארץ נתן לבני אדם" (שם קטו:טז)! לא קשיא (אין כאן קושיה וסתירה), כאן – קודם ברכה, כאן – לאחר ברכה.

כלומר, לפני שאדם מברך על כל דבר שהוא מכניס לפיו, ומכיר בכך שהאל הוא בעל הבית על העולם, הארץ היא של האל, ולכן אם הוא נהנה ממנה, הוא מבצע מעילה בקודשי שמיים. לעומת זאת, אם האדם מכיר בכך שהאל הוא בעל הבית על העולם והוא מברך אותו, הוא זוכה לכך שהדברים הפוכים לשלו והוא יכול ליהנות מהם.

תפיסה זו מנוגדת בבירור לתפיסה הקפיטליסטית הרגילה, הרואה את בעלות האדם על הקניין כיסוד היסודות של הקיום האנושי. על פי היהדות, עמידת האדם מול האל, המחייבת ענווה והכרה בכך שהאל הוא האדון והאדם הוא עבדו, מעודדת מחויבות וזיקה אנושית לאחר. לכן, בשורש המצוות שבין אדם לחברו, עומדת העמידה של האדם מול הא-להים כאמירה תיאולוגית רבת ערך. לא במקרה, הציווי שעל פי רבי עקיבא (ירושלמי, נדרים, פרק ט, הלכה ד) נחשב ל"כלל גדול בתורה" הוא: "ואהבת לרעך כמוך", המסתיים במילים "אני ה'" (וי' יט:יח). ללמדנו, שהבסיס לערך האנושי הגדול ביותר נובע מהעמידה של האדם מול הא-להים.

מאידך, היהדות רוצה שהאדם יתאמץ וישקיע וייצור. לא במקרה, אבי התפיסה הליברלית הקפיטליסטית במערב, ההוגה האנגלי ג'ון לוק, בן המאה ה-17, מתבסס על הפסוק שהזכרנו: "וְהָאָרֶץ נָתַן לְבְנֵי אָדָם", ללמד שהאל נתן לבני אדם במשותף את הארץ. הוא אף מתבסס על בריאת האדם בצלם האל, והדרישה ממנו "פְּרוּ וּרְבוּ וּמְלְאוּ אֶת הָאָרֶץ וּכְבָּשׁוּהָ" (בר' א:כח), ואומר:

האל אשר נתן לבני אדם את העולם במשותף, נתן להם גם שכל למען ישתמשו בו למיטב תועלת חייהם ולנוחיותם... מאחר שניתנו לשימושם של בני אדם, מן ההכרח שיהא קיים איזה אמצעי להפכם לקנין בדרך זו או זו, בטרם יוכל היחיד להשתמש בהם או להפיק מהם ברכה (המסכת השנייה על הממשל, תחילת פרק ה').

פרשתנו, פרשת "בהר", פותחת בחובת השמיטה והיובל, שהן שתיים מהמצוות החברתיות המרכזיות בתורה.

המרכזיות של מצוות השמיטה באה לידי ביטוי בפתחת הפרשה: "וַיְדַבֵּר ה' אֶל מֹשֶׁה בְּהַר סִינַי לֵאמֹר". בדבריו הידועים אומר רש"י בשם מדרש תורת כוהנים (על ו' כה:א):

מה ענין שמיטה אצל הר סיני, והלא כל המצוות נאמרו מסיני? אלא מה שמיטה נאמרו כללותיה ופרטותיה ודקדוקיה מסיני, אף כולן נאמרו כללותיהן ודקדוקיהן מסיני, כך שנויה בתורת כוהנים.

ועדיין נותרת השאלה, מדוע התורה מדגישה דווקא את העובדה שמצוות השמיטה נאמרה מסיני? נראה שהשמיטה מסמלת שני יסודות מרכזיים ביהדות הקשורים זה בזה: א. מרכזיות הצדק החברתי ביהדות. ב. מרכזיות האמונה באל והענווה כלפיו כבסיס הן ליחסים שבין אדם למקום והן ליחסים שבין אדם לחברו. הבה נבחן את הדברים ביתר העמקה.

בעל ספר "החינוך" אומר בהסברו למצוות השמיטה (מצוה של):

משרשי המצוה על צד הפשט, שרצה השם להודיע לעמו כי הכל שלו, ולבסוף ישוב כל דבר לאשר חפץ הוא ליתנה בתחילה, כי לו הארץ, כמו שכתוב "כי לי הארץ".

מצוות השמיטה, שנאמרה, כידוע, בחברה חקלאית (אגררית) שבה הקרקע היא המשאב העיקרי, דורשת מבעל הקרקע לאפשר כל שבע שנים לכל אחד להגיע ולאכול מתנובת אדמתו. יש כאן אמירה חברתית חשובה ביותר, אך בבסיסה כפי שעולה מדברי החינוך מצויה אמירה תיאולוגית: המחויבות החברתית נובעת מכך שהאדם צריך להכיר בכך שהאל הוא בעל הבית על העולם, כפי שנאמר בפרשה בהקשר של שיבת הקרקע לבעליה המקורי בשנת היובל: "וְהָאָרֶץ לֹא תִמְכַר לְצִמְתָּת פִּי לִי הָאָרֶץ כִּי גֵרִים וְתוֹשְׁבִים אֲתֵם עִמָּדִי" (וי' כה:כג).

במסכת ברכות (לה ע"א) נאמר:

* ד"ר משה הלינגר, המחלקה למדעי המדינה, אוניברסיטת בר אילן.

חברתי מחייב צמצום דרסטי של פערים כלכליים באמצעות מדינת רווחה נרחבת, המתבססת על מיסוי גבוה של בעלי ההון (ג'ון רולס, בריאן ברי, רונלד דוורקין, ג'רמי וולדרון, ברוס אקרמן הם כמה מההוגים הבולטים בשיח זה).

דומה שהמסורת היהודית ההלכתית מציבה סוג של "דרך שלישית" התומכת כפי שראינו ביוזמה ובקניין פרטי, אך גם בריסונו וצמצומו בצורה משמעותית, על ידי סדרה של חובות כלפי החלש, כפי שעולה ממצוות כגון לקט שכחה ופאה, מעשר עני, שמיטת כספים, חובת מתן הלוואה לעני, איסור עושק שכר עני, איסור ריבית, זכויות העבד והאמה העבריים הכוללות מצוות הענקה בסיום תקופת עבודתם ועוד. לזה יש להוסיף את הפן הסוציאלי שבמצוות שבת, זכויותיהם של העובדים השכירים, ועוד. דיני מצוות הצדקה המופיעים בספר דברים (טו) מעמידים במרכז את היחס ל"אחיק"; חייבים לסייע לו, כשמדובר הן בסיוע וולונטרי (charity) והן בסיוע מתוך חובה בכפייה על ידי הקהילה הפוליטית היהודית (justice). וכך אכן היה לאורך השנים בקהילות ישראל, שבהן היו מוסדות קהילתיים רבים למען החלשים, שמומנו על ידי הציבור (כגון קופת הצדקה, התמחוי ועוד). כמו כן התפתחה בהן מערכת של סיוע בלימוד תורה לילדי עניים, שהוא הדרך העיקרית למוביליות חברתית ("הזהרו בבני עניים שמהם תצא תורה", נדרים פא ע"א) וכן גמילות חסד לחולים וקשישים, חברה קדישא ועוד.

לסיום נחזור למצוות היובל שבה פתחנו. במאמרו "רעיון היובל", כותב זאב ז'בוטינסקי כך:

הסם-שכנגד למשטר החופש הכלכלי הוא היובל. דומה, גרזן ענקי חולף כסופה מפרק לפרק מעל ליער אנוש, וכורת כל אותן הצמרות שגבהו מן הרמה הממוצעת; בטלים החובות, אדם שנתרושש מחזירים לו את רכושו המשועבד ונעשה בן חורין; שוב מתכונן שיווי משקל; התחילו במשחק מראשיתו עד להפיכה חדשה".

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:

<http://www1.biu.ac.il/parasha2>

כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il

ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.

[f דף השבועי - אוניברסיטת בר אילן](#)

יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון
עורכת לשון: רחל הכהן שיף

חשיבות הבחירה, היוזמה והאחריות האנושית עולה גם מדבריו של הרמב"ם בהקדמתו לפירושו למסכת אבות (שמונה פרקים בפרק השמיני):

אמנם האמת אשר אין ספק בו שפעולות האדם כולם מסורות לו אם ירצה – יעשה, ואם לא ירצה – לא יעשה, מבלתי הכרח שיכריחנהו עליו, ומפני זה היה ראוי לצוותו. אמר (דב' ל:טו ואילך) "רְאֵה נְתַתִּי לַפְּנִיךָ הַיּוֹם אֶת הַחַיִּים וְאֶת הַטּוֹב... וּבְחַרְתָּ בְּחַיִּים".

הבחירה והאחריות האנושית מחייבות גם אדם שנולד בתנאים חברתיים וכלכליים קשים לעשות מאמץ, ולא לבוא רק בטענות על הנסיבות הקשות שעליהן גדל.

כידוע, סוגיית הצדק החברתי היא אחת המרכזיות ולעתים המרכזית בדיונים על פוליטיקה, כלכלה ומוסר במערב וגם בישראל. במאה התשע עשרה המאבק האידיאולוגי היה בעיקר בין בעלי גישות קפיטליסטיות ליברליות לבין בעלי גישות סוציאליסטיות. הקפיטליסטים טענו שהאדם הוא בבסיסו אינדיבידואל, והערך החשוב ביותר הוא חירויות הפרט, כולל חירות הקניין, ומכאן שהמדינה קמה רק למען הדאגה ליחידים. לכן צריך לאפשר לשוק הכלכלי החופשי להתנהל ללא מעורבות המדינה, ואת הדאגה לעניים יש להשאיר בידי המגזר הפרטי שייתן צדקה (charity) באופן וולונטרי ולמטרות החברתיות שבהן הוא רוצה לתמוך. לעומתם, הסוציאליסטים טענו שהאדם הוא יצור חברתי. ללא צדק חברתי (social justice) אין באמת שוויון אזרחי, שהוא אחד הערכים המרכזיים של חברה מערבית, וזאת משום שמי שנולד בתנאי מצוקה אינו מקבל למעשה תנאים שוויוניים ביחס למי שנולד בתנאי רווחה ושגשוג כלכלי. חלק מהסוציאליסטים, ובראשם קארל מרקס, חתרו להגעה למהפכה חברתית-כלכלית שתיצור בעלות משותפת על הקניין, ותביא רווחה והוגנות לכולם.

במחצית השנייה של המאה ה-20, התפתחה במערב "מדינת הרווחה" (welfare state), המאפשרת כלכלת שוק קפיטליסטית ופערים בין עשירים לעניים באופן יחסי, אולם היא מצמצמת את חופש הקניין על ידי סדרת מיסים שרובם נועדים למטרות של בניית מנגנונים מטעם המדינה שיאפשרו חינוך, בריאות, פנסיה, פיצויים, הגבלת שעות העבודה וכדומה, כדי למנוע עוני מוחלט (שהוא מצב שבו אין לעני ולמשפחתו תנאים מינימליים של קיום במזון, ביגוד, קורת גג וכו').

ועדיין יש מחלוקות משמעותיות בין תומכי הגישה הליברלית האינדיבידואליסטית הקפיטליסטית המובהקת, המכונה 'ליברליזם ימני' או 'ניאו ליברליות' או 'ליברטריאניות' (הבולטים שבתומכיה הם פרידריך האייק, מילטון פרידמן ובמיוחד רוברט נוזיק), המעמידה את ההגנה על חירות הקניין כערך ליברלי מרכזי, לבין תומכי הגישה הליברלית הרווחתית, הסבורה שצדק